

مفهوم‌شناسی «ظلماتِ ثلاث» از منظر قرآن، روایات و یافته‌های نوین علمی (با تکیه بر آیه شریفه ۶ سوره زمر)

منصور پهلوان*

استاد علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران، تهران

معصومه شیردل**

دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (س)، تهران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۵/۰۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۶/۲۹)

چکیده

عبارت «فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ» (الزمر/۶)، از جمله ظریف‌ترین اشارات علمی قرآن درباره اسرار آفرینش انسان است. در روایات معصومین^(ع) مصداق آن را، «ظلمت بطن، رَحِم و مشیمه»، یا «ظلمت گوشت، پوست و خون» و یا «غلاف‌های در هم تنیده» دانسته‌اند. در مجموع، سه دیدگاه در باب مفهوم این «تاریکی‌های سه‌گانه» وجود دارد: «برده‌های درون رَحِمی»، «لایه‌های پوششی جنین» و «فضاهای میان پرده‌ها و لایه‌ها». با توجه به معنای واژه «ظلمت» که به مکان و فضای بدون نور اطلاق می‌شود، می‌توان گفت که در اینجا «فضاهای بین لایه‌ها و پرده‌ها» مدنظر است و شامل فضای بین شکم و رحم، بین کوریون (گوشت رَحِم) و آمنیون (مشیمه) و بین آمنیون و جنین می‌شود. مفاهیم مورد نظر در روایات معصومین^(ع) نیز ناظر به محتویات همین فضاهاست. همچنین، در آیه فوق، بر اهمیت این فضاهای پوششی در محافظت از جنین تأکید شده است.

واژگان کلیدی: مفهوم، ظلمات ثلاث، بطن، رَحِم، مشیمه.

* E-mail: pahlevan@ut.ac.ir

** E-mail: shirdel114@gmail.com (نویسنده مسئول)

مقدمه

در شماری از آیات قرآن کریم، خداوند انسان‌ها را به تفکر در پدیده‌های طبیعی، از جمله شگفتی‌های خلقت موجودات دعوت می‌کند. بی‌تردید هدف غایی این امر، افزودن معرفت انسان‌ها به خداوند و تقرب به اوست. در راستای تحقق این هدف متعالی، برخی اشارات علمی نیز ذیل آیات مطرح شده است که می‌توان با رعایت تمام جوانب احتیاط، از یافته‌ها و نظریه‌های نوین علمی در خدمت فهم و تفسیر قرآن کریم بهره برد. این موضوع در جذب مردمان عصر پیشرفت علم و فناوری و نیز اثبات عظمت و جاودانگی قرآن کریم بسیار مؤثر است. برخی از مباحث پیرامون اسرار آفرینش انسان در دوران جنینی، نظیر منشأ، مکان و مراحل خلقت آدمی تا حدودی در طی دهه‌های اخیر، با گسترش مطالعات و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است. اما با اندکی تدبّر در آیات مورد نظر، ملاحظه می‌شود که ظریف‌ترین مطلب موجود در این زمینه، ذیل آیه ۶ سوره مبارکه زمر آمده است، آنجا که خداوند می‌فرماید: ﴿...يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِّنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ...﴾ او شما را در شکم مادرانتان آفرینشی بعد از آفرینش دیگر، در میان تاریکی‌های سه گانه می‌بخشد.

با اندکی تتبع و تفحص در تفاسیر فریقین ذیل آیه مذکور و شماری از آثار موجود در زمینه «تفسیر علمی قرآن» و «اعجاز علمی قرآن»، مشاهده می‌شود که در تعیین مفهوم و مصادیق این «تاریکی‌های سه‌گانه» اختلاف نظر و اقوال متعددی وجود دارد. همچنین، با وجود اینکه میان اکثر عالمان علوم قرآن، دیدگاه عدم جانشینی کامل کلمات قرآن با الفاظ مترادف آنها پذیرفته است، اما تقریباً در هیچ‌یک از منابع فوق، به بیان علت و هدف گزینش کلمه «ظلمات» در این آیه توجه نشده است، حال آنکه به یقین کاربرد لفظ «ظلمات» به جای سایر کلمات مترادف مورد نظر مفسران در تفسیر این آیه، نظیر غشاء و پرده، بیانگر مقصودی الهی است.

بنابراین، پرسش‌های پژوهش حاضر بدین شرح است:

۱- مفهوم عبارت «فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ» در آیه ۶ سوره زمر چیست؟

۲- مصادیق مناسب برای تعبیر «ظلمت‌های سه گانه» کدام است؟

البته در بحث جنین‌شناسی در قرآن آثار متعددی نگاشته شده است. برخی از این موارد عبارت است از:

۱- رضوی، شهناز، محمدهادی امین ناجی و زهره کامکار. (۱۳۹۰). «جایگاه و مدت استقرار جنین در رحم از دیدگاه قرآن، حدیث و علم جنین‌شناسی». **پژوهش‌های علم و دین**. س ۲. ش ۲. صص ۲۳-۳۸.

۲- محمدزاده، فرزانه. (۱۳۸۶). «اعجاز علمی قرآن درباره رشد جنین». **تینات**. ش ۵۵. صص ۶۶-۷۴.

۳- بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم. (۱۳۸۷). **جنین‌شناسی در قرآن و مسلمان شدن چند پروفیسور جنین‌شناس**. تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.

اما تاکنون پژوهش مستقل و جامعی پیرامون مفهوم‌شناسی عبارت «ظلماتِ ثلاث» منتشر نشده است. بنابراین، پژوهش حاضر درصدد مفهوم‌شناسی «ظلماتِ ثلاث» از دیدگاه قرآن، روایات و علوم تجربی است. بدین منظور، باید مقایسه و تطبیقی بین یافته‌های نوین علوم پزشکی و جنین‌شناسی با تفاسیر و اقوال موجود صورت گیرد تا در ضمن آن بتوان به تبیین مفهوم «ظلماتِ ثلاث» پرداخت. به این ترتیب، تا حد امکان تعارض‌های موجود در بیان مفهوم و مصادیق آن برطرف می‌گردد و مفهوم آیه مورد نظر نیز روشن‌تر می‌شود.

۱- مفهوم «ظلماتِ ثلاث» در قرآن

در قرآن کریم، حدود ۷۵۰ آیه در زمینه خداشناسی از راه علوم طبیعی آمده است. در این آیات، خداوند متعال از پدیده‌های طبیعی به عنوان «آیات الهی» یاد می‌فرماید و بندگان را به تفکر و نظر در آنها دعوت می‌نماید (ر.ک؛ گلشنی، ۱۳۸۴: ۴۹). گفتنی

است که تعدادی از این آیات به مباحثی نظیر مراحل و احوال جنینی انسان اختصاص یافته است^۱، چنان که در آیه ۶ سوره زمر به گونه‌ای ظریف و گذرا به جنبه‌هایی از آن اشاره شده است: ﴿... يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِّنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ: ... شما را در شکم‌های مادرانتان آفرینشی پس از آفرینشی [دیگر]، در تاریکی‌های سه گانه [مشیمه، رحم و شکم] خلق کرد. این است خدا، پروردگار شما. فرمانروایی [و حکومت مطلق] از آن اوست. خدایی جز او نیست. پس چگونه [و کجا از حق] برگردانیده می‌شوید؟﴾ (الزمر/۶).

اشارات مهم موجود در این آیه، در ارتباط با خلقت انسان به ترتیب عبارت است از:

۱- تطورات خلقت جنین در رحم مادر که به صورت گذرا با تعبیر ﴿خَلْقًا مِّنْ بَعْدِ خَلْقٍ﴾ آمده است.

۲- پوشش‌های محافظ پیرامون جنین که تنها یک بار در قرآن، آن هم در ضمن آیه فوق با اصطلاح «ظلمات ثلاث» یعنی «تاریکی‌های سه گانه در اطراف جنین» بدان اشاره شده است. لازم به ذکر است که این موضوع از شگفت‌انگیزترین مباحث علم پزشکی و جنین‌شناسی محسوب می‌شود.

در واقع، مورد اخیر همان مسئله مورد تحقیق و بررسی در پژوهش حاضر است. گفتنی است که عبارت «ظلمات ثلاث» در این آیه، یک ترکیب وصفی است. لذا ترکیب دو واژه «ظلمات» و «ثلاث» در حکم یک کلمه محسوب می‌شود و بر موضوع واحدی دلالت دارد. با این حال، لازم به نظر می‌رسد که ابتدا مفهوم «ظلمات» و «ثلاث» از نظر لغوی و نحوه کاربرد آنها در قرآن مورد بررسی قرار گیرد.

۱-۱) مفهوم «ظلمات» در قرآن و لغت

گفتنی است که «ظلمات» در لغت، جمع «ظلمة» است؛ یعنی مخالف نور و روشنایی (ابن فارس، ۱۴۰۴ق.، ج ۳: ۴۶۸) و به معنای فقدان نور (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق.، ج ۵: ۵۳۷) و رفتن نور می‌باشد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق.، ج ۱۲: ۳۷۹)، چنان‌که عرب به مکانی که نوری به آن نرسد، «ظلام» می‌گوید (فائق العییدی، ۱۴۲۶ق.، ج ۲۷).

لازم به ذکر است که واژه «ظلمات» با اعراب مختلف، در مجموع، ۲۳ بار در قرآن کریم و ذیل ۲۱ آیه به کار رفته است. از این میان، ۱۴ بار با حرف تعریف و ۹ بار با تنوین آمده است. نکته قابل توجه اینکه در بیش از نیمی از کل موارد استعمال آن، «ظلمات» در تقابلی با «نور» به کار رفته است.

بنابراین، با توجه به معنای لغوی آن می‌توان گفت که ظلمت به واسطه فقدان نور یا کمبود نور محقق می‌شود. ظلمت در عالم ماده، ناشی از نبود نور مادی و محسوسی است که از خورشید، آتش یا سایر منابع نورانی ساطع می‌گردد (ر.ک؛ مصطفوی، ۱۴۳۰ق.، ج ۷: ۲۱۲). در برخی از آیات قرآن به این مورد اشاره شده است؛ نظیر آیه **﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ اللَّيْلِ وَالْبَحْرِ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾**؛ او کسی است که ستارگان را برای شما قرار داد تا در تاریکی‌های خشکی و دریا با آنها راه یابید! ما نشانه‌ها (ی خود) را برای کسانی که می‌دانند (و اهل فکر و اندیشه‌اند)، بیان داشتیم! ﴿(الأنعام / ۹۷).

لازم به ذکر است که مراد از «ظلمات» در اینجا، تاریکی شدید است (ر.ک؛ ابن عاشور، بی‌تا، ج ۶: ۲۳۵). به قرینه «النجوم» در این آیه، منظور از ظلمات در دو مکان دریا و صحرا، تاریکی در شب است که به واسطه نبود نور خورشید به شدیدترین حالت خود می‌رسد (ر.ک؛ ابن عطیة اندلسی، ۱۴۲۲ق.، ج ۲: ۳۲۶) و کسی که در شب در حال حرکت از این مکان‌ها و مسیرها باشد، دچار گمراهی می‌شود (ر.ک؛ خطیب، بی‌تا، ج ۴: ۲۴۷). لذا در این مواقع، ستارگان راهنمای مناسبی برای یافتن مسیر هستند.

اما مفهوم «ظلمات» در آیه مورد بحث (الزمر/ ۶) و آیه ﴿وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنَ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾ و کلیدهای غیب تنها نزد اوست. جز او [کسی] آن را نمی‌داند، و آنچه در خشکی و دریاست، می‌داند، و هیچ برگی فرو نمی‌افتد، مگر [اینکه] آن را می‌داند، و هیچ دانه‌ای در تاریکی‌های زمین، و هیچ تر و خشکی نیست، مگر اینکه در کتابی روشن [ثبت] است ﴿(الأنعام/ ۵۹)﴾، چندان ارتباطی با وجود یا نبود نور در فضای بیرون ندارد؛ زیرا واژه «ظلمات» در این آیات، ناظر به فضای متراکم درونی است که در لایه‌های زیرین پوسته خارجی قرار دارد و مکانی برای وقوع پدیده آفرینش انسان و نبات محسوب می‌شود.

نکته قابل توجه اینکه برخی مفسران در تفسیر باطنی آیه اخیر، روایات مشابهی به نقل از امام صادق^(ع) و امام کاظم^(ع) بیان می‌کنند که در ضمن آن، امام^(ع) مراد از «ورقة» را جنین ناقص سقط شده، مقصود از «حبه» را فرزند، و مقصود از «ظلمات الأرض» را ارحام می‌دانند (ر.ک؛ ابن بابویه قمی، ۱۴۰۳ق.: ۲۱۵؛ قمی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۲۰۳؛ عیاشی، ۱۳۸۰ق.، ج ۱: ۳۶۱ و بحرانی، ۱۴۱۶ق.، ج ۲: ۴۲۵-۴۲۶). این روایت، تناسب معنایی دو آیه اخیر را در باب مفهوم ظلمات بهتر نشان می‌دهد.

شایان ذکر است که خداوند در این آیات شریفه، علاوه بر اینکه تعدادی از شگفتی‌های آفرینش را به عنوان آیات الهی برمی‌شمارد، پیام لطیفی نیز نهفته است و آن اینکه انسان در تاریکی‌ها فلج و ناتوان است، ولی خداوند در تاریکی‌های متراکم نیز فعال و در حال تصویرگری و اعمال ظرافت‌های آفرینش است.

۲-۱) مفهوم «ثلاث» در قرآن و لغت

واژه «ثلاث» در اصل از ریشه «ثلث» ساخته می‌شود. «ثلاث» از اسماء عدد است (ر.ک؛ قرشی، ۱۴۱۲ق.، ج ۱: ۳۱۱)؛ یعنی اسمی که بر کمیّت اشیاء قابل شمارش دلالت می‌کند که به آن، عدد اصلی گویند. اعداد اصلی بر چهار نوع است که «ثلاث» جزء

اعداد اصلی مفرد محسوب می‌شود. از ویژگی‌های برجسته اعداد مفرد این است که با معدود خود از نظر جنسیت رابطه معکوس دارند. همچنین، غالباً معدود پس از عدد و به صورت جمع و مجرور می‌آید (ر.ک؛ شرتونی، ۱۴۲۴ق: ۲۶۱-۲۶۴).

لازم به ذکر است که ماده «ثلاث» با تمام ساختار و مشتقات خود، در مجموع، ۳۲ بار در قرآن کریم، ذیل ۲۰ سوره به کار رفته است. در این میان، واژه «ثلاث» با همین ساختار ۶ بار در قرآن آمده است.

در تمام موارد کاربرد قرآنی کلمه «ثلاث» (و مؤنث آن، «ثلاثة»)، قواعد ناظر به اعداد اصلی مفرد حاکم است؛ از جمله این آیات عبارتند از: ﴿قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا﴾ گفت: پروردگارا، نشانه‌ای برای من قرار ده. فرمود: نشانه تو این است که سه شبانه‌روز با اینکه سالمی، با مردم سخن نمی‌گویی ﴿(مریم / ۱۰) و ﴿فَعَقَرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ذَلِكَ وَعَدُّ غَيْرٌ مَكْدُوبٍ﴾ پس آن [ماده‌شتر] را پی کردند و [صالح] گفت: سه روز در خانه‌هایتان برخوردار شوید. این وعده‌ای بی‌دروغ است ﴿(هود / ۶۵). اما در عبارت ﴿فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ﴾، تقدم عدد بر معدود لحاظ نشده است؛ زیرا در اینجا برخلاف سایر کاربردهای قرآنی واژه «ثلاث»، این کلمه در قالب یک ترکیب وصفی قرار گرفته که لزوماً باید موصوف مقدم بر صفت قرار گیرد. البته رابطه معکوس جنسیت در اینجا برقرار است؛ زیرا واژه «ظلمات» در ساختار جمع مؤنث سالم آمده، ولی واژه «ثلاث» به صورت مفرد مذکر به کار رفته است. پس منظور از ﴿فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ﴾، تاریکی‌های سه‌تایی یا سه‌گانه است.

۲- مفهوم ﴿فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ﴾ در روایات معصومین^(ع)

با تتبع در جوامع روایی می‌توان به تبیین مفهوم ﴿فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ﴾ از دیدگاه معصومین^(ع) پی برد، به گونه‌ای که چندین روایت پیرامون تفسیر و بیان مصداق این تعبیر از لسان معصومین^(ع) نقل شده که به شرح ذیل است:

۱- حضرت علی^(ع) در خطبه‌ای، ضمن بیان شگفتی‌های آفرینش انسان، چنین می‌فرماید: «أَيُّهَا الْمَخْلُوقُ السَّوِيُّ وَالْمُنْشَأُ الْمَرْعَى فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْحَامِ وَ مُضَاعَفَاتِ الْأَسْتَارِ...: ای انسان! ای آفریده‌ی راست‌قامت! ای پدیده‌ی نگهداری شده در تاریکی‌های رَحِم‌های مادران و قرار داده شده در پرده‌های تودرتو» (نهج‌البلاغه / خ ۱۶۳). یکی از شارحان نهج‌البلاغه در این باب معتقد است که عطف موجود در این عبارت، عطف تفسیری است؛ به عبارتی، «مضاعفات الأستار: پرده‌های متراکم»، در حکم شرح و تفسیر عبارت «ظلمات الأرحام» است و این روایت به آیه «فی ظلمات ثلاث» اشاره دارد (ر.ک؛ هاشمی خویی، ۱۴۰۰ق، ج ۱۰: ۲۵).

۲- امام حسین^(ع) ضمن دعای عرفه با خدای خویش، چنین مناجات می‌کند: «...ثُمَّ أَسْكَنْتَنِي فِي ظُلُمَاتِ ثَلَاثٍ، بَيْنَ لَحْمٍ وَ جِلْدٍ وَ دَمٍ...: و من را در سه تاریکی میان گوشت، پوست و خون مسکن دادی» (ابن طاووس، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۷۵ و مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳: ۶۴).

۳- در حدیثی از قول امام باقر^(ع)، ضمن تفسیر آیه مذکور آمده است: «... فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ قَالَ الْبَطْنُ وَ الرَّحِمُ وَ الْمَشِيمَةُ^۳: در تاریکی‌های سه گانه، گفت: یعنی شکم، رَحِم و کیسه آب» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۷: ۳۶۶).

۴- در روایتی به نقل از امام صادق^(ع) در این زمینه چنین آمده است: «فَأَوَّلُ ذَلِكَ مَا يَدْبُرُ بِهِ الْجَنِينَ فِي الرَّحِمِ وَ هُوَ مَحْجُوبٌ فِي ظُلُمَاتِ ثَلَاثٍ ظُلْمَةَ الْبَطْنِ وَ ظُلْمَةَ الرَّحِمِ وَ ظُلْمَةَ الْمَشِيمَةِ...: آغاز تدبیر کار بچه در رَحِم است. او درون سه ظلمتِ شکم، رَحِم و کیسه آب پوشیده شده است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۷: ۳۷۸).

لازم به ذکر است که در میان این روایات، روایت منقول از امام صادق^(ع) با کمی تغییر در الفاظ، مشابه همان روایت امام باقر^(ع) است. سخن امام علی^(ع) نیز که به شکل کلی به بیان تاریکی‌های رَحِم، بدون ذکر موارد و مصادیق آن پرداخته‌اند، تعارضی با سایر روایات صادره از معصومین^(ع) ندارد. البته روایت امام حسین^(ع) نیز با روایات

صادقین (علیهم‌السلام) قابل جمع است؛ زیرا تفاوت ظاهری این دو روایت در ذکر مشیمه و خون است که با توجه به توضیحاتی که درباره مشیمه خواهد آمد، قابل رفع است؛ زیرا در اصل، مایع درون مشیمه، ناشی از خون مادر می‌باشد.

۳- جایگاه روایات ﴿ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ﴾ در تفاسیر

روش مفسران در ذکر روایات تفسیری ذیل آیه ﴿فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ﴾ کمی با یکدیگر متفاوت است، چنان که برخی بدون هیچ توضیحی به ذکر تمام روایات فوق پرداخته‌اند (ر.ک؛ عروسی الحویزی، ۱۴۱۵ق.، ج ۴: ۴۷۷ و قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۱۱: ۲۸۰). برخی نیز تنها همان روایت امام باقر^(ع) را به نقل از بعضی صحابه و تابعانی همچون ابن عباس، مجاهد، قتاده و... ذکر نموده‌اند (ر.ک؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲۳: ۱۲۵-۱۲۶). حتی علاوه بر این، بعضی روایت دیگری را یا به شکل مجهول یا به نقل از ابو عبیده آورده‌اند که می‌گویند: «مراد از ظلمات ثلاث، تاریکی شب یا تاریکی صُلب مرد، تاریکی رَحِم و تاریکی بطن زن می‌باشد» (ر.ک؛ ابن جوزی، ۱۴۲۲ق.، ج ۴: ۹؛ طوسی، بی تا، ج ۹: ۹ و طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸: ۷۶۶)؛ به عبارت دیگر، مراد از «ظلمات ثلاث»، ظلمت پشت پدر، سپس تاریکی رَحِم مادر و پس از آن، تاریکی مشیمه موجود در شکم مادر می‌باشد (ر.ک؛ ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۲ق.، ج ۴: ۵۲۰). اما «این روایت صحیح نیست؛ زیرا نص قرآن صراحت دارد به اینکه مراد، ظلمت‌های سه گانه در شکم مادران است، نه پشت پدران» (طباطبائی، ۱۴۱۷ق.، ج ۱۷: ۲۳۸). از طرف دیگر، این روایت از غیر معصوم (یعنی از ابو عبیده) و یا به شکل مجهول نقل شده است. لذا فاقد حجیت و اعتبار می‌باشد.

به این ترتیب، تعداد روایات موجود ذیل تفسیر عبارت «ظلمات ثلاث» به پنج مورد می‌رسد که به جز روایت اخیر، سایر روایات به نقل از معصومین^(ع) و صحیح می‌باشند و چندان تفاوت جدی با هم ندارد.

۱-۳) کاربرد عبارت ﴿ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ﴾ در تفاسیر روایی

لازم به ذکر است که جز آیه مورد بحث در این مقاله (الزمر / ۶)، در برخی تفاسیر مأثور، از عبارت «فی ظلمات ثلاث» در تفسیر دو آیه دیگر نیز استفاده شده است. لذا به نظر می‌رسد که بررسی اجمالی این گفتارها در تبیین مفهوم «ظلمات ثلاث» مؤثر می‌باشد. الف) آیه ﴿أَيْنَمَا تَكُونُوا يُدْرِكُكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشِيدَةٍ...: هر کجا باشید، مرگ شما را درمی‌یابد، هر چند در بُرج‌های استوار باشید﴾ (النساء / ۷۸).

برخی مفسران گفته‌اند که مراد از «بروج مشیّده»، همان ظلمات ثلاث است که خداوند در قرآن ذکر فرموده است و مقصود از آن، شکم، رحم و مشیمه است (ر.ک؛ قمی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۱۴۴ و بحرانی، ۱۴۱۶ق.، ج ۲: ۱۳۱). گرچه این معنا با ظاهر آیه فوق سازگاری ندارد، اما در بر دارنده مفهوم استعاری جالبی است؛ زیرا برج‌های گچکاری شده و استوار به مانند ظلمت‌های سه گانه یعنی پوشش‌های محکم و محافظ جینی تصویر شده است که در هر دو حالت، این حفاظ‌ها نمی‌تواند مانعی برای نجات انسان از مرگ تلقی شود.

ب) آیه ﴿وَذَا النُّونِ إِذ ذَّهَبَ مُعَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ: و ذوالنون را [یاد کن] آنگاه که خشمگین رفت و پنداشت که ما هرگز بر او قدرتی نداریم، تا اینکه در [دل] تاریکی‌ها ندا سر داد که معبودی جز تو نیست، منزهی تو، راستی که من از ستمکاران بودم﴾ (الانبیاء / ۸۷).

برخی مفسران بر اساس روایاتی که هم از قول امام باقر^(ع) و هم امام رضا^(ع) نقل کرده‌اند، مراد از «الظلمات» را در این آیه، «ظلمات ثلاث» یعنی ظلمت شب، ظلمت اعماق دریا و ظلمت شکم ماهی دانسته‌اند (ر.ک؛ قمی، ۱۳۶۷، ج ۱: ۳۱۹؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۸: ۴۵۷ و طوسی، ۱۴۱۱ق.، ج ۲: ۴۷۶). هر چند این اقوال ارتباط مستقیمی با عبارت «ظلمات ثلاث» در آیه ۶ سورة زمر ندارد، اما در شناخت مفهوم آن راهگشاست؛

زیرا ظلماتی که در باب حالات تضرع حضرت یونس^(ع) نیز به کار رفته، ناظر به فضاها و پوشش‌های تاریک و متراکمی است که آن حضرت را در بر گرفته است.

۵- خصوصیات اجزای «ظلمات ثلاث»

لازم است برای تبیین دقیق‌تر مفهوم «ظلمات ثلاث»، ویژگی‌های اعضای سه‌گانه‌ای که در روایات به عنوان مصادیق «ظلمات ثلاث» معرفی شده‌اند، بیان شود تا درک بهتری از آیه و روایات مورد نظر حاصل گردد. این اعضاء عبارت است از: بطن، رجم و مشیمه.

الف) بطن

بطن در لغت به معنای شکم و آنچه پنهان است، بوده که در مقابل «ظهر» قرار دارد. جمع آن نیز «بطون» می‌باشد (ر.ک؛ قرشی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۲۰۱). در واقع، شکم عضوی از بدن انسان است که عضلات آن در حفاظت مکانیکی محتویات شکمی و در زنان در طول دوران بارداری بسیار مؤثر است؛ زیرا زمانی که جنین رشد می‌کند و از داخل لگن به فضای شکم کشیده می‌شود، به سبب خاصیت الاستیکی و کششی آن، در رشد و حفاظت جنین تأثیرگذار است.

ب) رجم (زهدان: Uterus)

جمع رجم، آرحام و در لغت به معنای مکان رویش، پرورش و محافظت جنین در شکم مادر است (ر.ک؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲: ۲۳۲). گفتنی است که «رجم» به معنای فوق در قرآن، همیشه به صورت جمع آمده است (ر.ک؛ قرشی، ۱۳۷۱، ج ۳: ۶۸).

از نظر فیزیولوژی، رجم عضوی مجزاً از دستگاه تناسلی زن است که در قسمت پایین شکم و درون حفره لگنی قرار دارد و در این مکان، رجم محافظت‌شده در حرارت ثابتی نگه داشته می‌شود و بدون ایجاد اختلال در سایر اعضاء، رشد می‌کند و ساختاری گلابی‌شکل و توخالی با خاصیت الاستیک و انعطاف‌پذیر دارد (ر.ک؛ بیرچ، ۱۳۷۰).

۲۲-۲۳). رَجِم جدار عضلانی ضخیمی دارد و شامل سه ناحیه طاق رَجِم، جسم رَجِم و گردن رَجِم است (ر.ک؛ رجحان، ۱۳۶۶: ۶۷۴). به بافت پوششی رَجِم که بافتی بی‌همتاست و اعمال بسیار مهمی برای بارداری دارد، پس از بارداری «دسیدوا» می‌گویند (ر.ک؛ محمدزاده، ۱۳۸۶: ۷۰). بدیهی است که در دوران بارداری، رَجِم تغییر شکل می‌دهد و بزرگ می‌شود، اما بعد از وضع حمل، تقریباً به حالت اولش برمی‌گردد، ولی همیشه کمی بزرگتر از حالتی باقی می‌ماند که هنوز بارور نشده بود، به گونه‌ای که رَجِم در حالت طبیعی، تقریباً ۷/۵ سانتیمتر طول، ۵ سانتیمتر عرض، ۲/۵ سانتیمتر ضخامت و در حدود ۳۰-۴۰ گرم وزن دارد (ر.ک؛ الهی، ۱۳۷۵: ۳۶۴).

ج) مشیمه

در لغت، مشیمه در اصل بر وزن مَفْعِلَه است و جمع آن به صورت «مشیم» و «مشایم» می‌آید (ر.ک؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲: ۳۳۲). مراد از آن، کیسه و پوششی است که جنین انسان در آن قرار دارد (ر.ک؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۶: ۱۰۰-۱۰۱). در واقع، مشیمه از جنین محافظت می‌کند (ر.ک؛ ابن کثیر دمشقی، ۱۴۱۹ق، ج ۷: ۷۶). این کیسه که درون رَجِم قرار دارد (ر.ک؛ شاذلی، ۱۴۱۲ق، ج ۵: ۳۰۴)، پس از خروج نوزاد (به هنگام تولد)، از رَجِم خارج می‌شود (ر.ک؛ سمرقندی، بی‌تا، ج ۳: ۱۷۸).

۱-۵) خصوصیات «مشیمه» از نظر فیزیولوژی

از آنجا که مشیمه تنها در زمان بارداری در رَجِم به وجود می‌آید و نقش بسیار حیاتی در محافظت جنین تا زمان تولد آن ایفا می‌کند، بهتر است جداگانه از نظر فیزیولوژی مورد بررسی قرار گیرد.

مشیمه جنین (Amnion) داخلی‌ترین و درونی‌ترین غشایی است که جنین را در بر می‌گیرد و کیسه آمنیون یا کیسه آب را تشکیل می‌دهد (ر.ک؛ دورلند، ۱۳۸۰: ۴۷۰).

لازم به ذکر است که مایع مشیمه، ناشی از دیالیز خون مادر و جنین است. این مایع در بخش اعظم زندگی درون زهدانی، جنین را احاطه می‌کند و به تدریج تا هفته سی و ششم بارداری، بر حجم آن افزوده می‌شود و این مایع که به هنگام زایمان به شکل مایعی شفاف است، ۹۸ درصد آن را آب و بقیه آن را نمک‌های آلی، موی جنین، مواد چربی و یاخته‌های پوششی تشکیل می‌دهد (ر.ک؛ تیلور، ۱۳۶۴: ۶۵-۶۶). از جمله خصوصیات مهم مایع آمنیوتیک این است که جنین را در مقابل ضربات وارده محافظت می‌کند و در تنظیم درجه حرارت نقش مهمی دارد (ر.ک؛ بنسون، ۱۳۵۷: ۱۰۱). همچنین، برای تکامل ریه جنین، حرکت اندام‌ها، حفاظت بند ناف و جنین از فشار، نقش مهمی دارد و با پارگی غشاهای جنینی، ممکن است به سبب از دست دادن مایع مشیمه، این عملکرد حفاظتی از بین برود که در اغلب این موارد منجر به شروع زایمان می‌شود (ر.ک؛ دنفورت، ۱۳۸۲، ج ۱: ۳۴۷). بنابراین، اهمیت وجود مشیمه در تأمین امنیت و سلامتی جنین و مادر در طول دوران بارداری و نیز تعیین زمان وضع حمل به‌خوبی آشکار می‌باشد.

۶- مفهوم «ظلمات ثلاث» نزد مفسران

با تتبع گسترده در میان تفاسیر فریقین، ملاحظه می‌شود که در اکثر تفاسیر متقدم و متأخر، تنها به ذکر روایات تفسیری پیرامون مصداق «ظلمات ثلاث» اکتفا شده است و به طور جدی به تبیین این مفهوم پرداخته نمی‌شود. با وجود این، شماری از مفسران معاصر که گرایش‌های تحلیلی و علمی دارند، بر اساس یافته‌های نوین علوم پزشکی و جنین‌شناسی، به صورت گذرا یا مفصل به بیان مفهوم و مصداق «ظلمات ثلاث» پرداخته‌اند. علاوه بر این، برخی دانشمندان حوزه «اعجاز علمی قرآن» که به نوعی مفسران علمی قرآن نیز محسوب می‌شوند، در باب مفهوم و مصداق «ظلمات ثلاث» بیاناتی ارائه نموده‌اند، اما میان آنان در این زمینه اتفاق نظر وجود ندارد. در مجموع، می‌توان سه دیدگاه را درباره مصداق «ظلمات ثلاث» برشمرد که در ادامه، هر یک از آنها مورد تحلیل و بررسی قرار می‌گیرد. همچنین، به فراخور بحث، در اثنای مطالب به یافته‌های نوین علمی نیز اشاره می‌شود.

- ۱- پرده‌های جنینی موجود در داخل رَحِم.
- ۲- لایه‌های پوششی جنین.
- ۳- فضا‌های موجود میان لایه‌ها و پرده‌ها.

۱-۶) پرده‌های سه‌گانه داخل رَحِم

اغلب مفسران علمی، «ظلمات ثلاث» را معادل پرده‌های موجود در رَحِم می‌دانند. اغلب ایشان اشاره‌ای گذرا به این مطلب داشته‌اند و توضیحات دقیق‌تر و کامل‌تری بیان نفرمودند (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۳۸۴؛ زحیلی، ۱۴۲۲ق.، ج ۳: ۲۲۲۴ و طنطاوی، بی‌تا، ج ۱۲: ۱۹۸). اما برخی به طور دقیق به اسامی این پرده‌های جنینی و خصوصیات آنها پرداخته‌اند (ر.ک؛ مراغی، بی‌تا، ج ۲۳: ۱۴۷ و زحیلی، ۱۴۱۸ق.، ج ۲۳: ۲۵۱). این پرده‌های سه‌گانه عبارتند از: پرده آمنیونی، پرده کوریونی، و پرده دسیدوا (الحاج احمد، ۱۴۲۴ق.: ۱۰۹). البته بعضی نیز پرده آخری را به نام «غشاء ساقط» ذکر کرده‌اند (ر.ک؛ هیتو، ۱۴۲۱ق.: ۲۳۸)، یا اینکه کوریون را به نام همان پرده «مشیمه» معرفی نموده‌اند (ر.ک؛ مسلم، ۱۴۲۶ق.: ۲۱۵). ناگفته نماند که این پرده‌ها در رَحِم وجود ندارند و پس از خلقت و تشکیل نطفه و جنین، در رَحِم تشکیل می‌شوند و جنین را احاطه می‌کنند (ر.ک؛ قیومی، ۱۴۲۶ق.: ۱۳) و در هنگام تولد از آن جدا می‌شوند (ر.ک؛ بی‌آزار شیرازی، ۱۳۸۷: ۸۸).

درباره ساختار و خصوصیات این پرده‌ها چنین آمده است که «آمیون» داخلی‌ترین پرده اطراف جنین است. این پرده مستقیماً به بدن جنین نمی‌چسبد و فضای بین جنین و آمیون را مایع آمنیوتی پُر کرده است. این مایع مانع خشک شدن بدن جنین و موجب آزادی حرکت او می‌شود. این پرده به طور طبیعی کمی قبل از زایمان می‌ترکد و حدود یک لیتر مایع آمنیوتی را آزاد می‌کند و تولد نوزاد را آسان می‌کند. «کوریون» به صورت پرده‌ای نازک است که به دیواره رَحِم می‌چسبد. «کیسه زرده» نیز عبارت است از غشای مخاطی جداره رَحِم که پس از لانه‌گزینی تخمک، جفت را تشکیل می‌دهد و دیواره آن به منزله جایگاه موقتی گلبول‌های خونی عمل می‌کند (ر.ک؛ همان: ۸۸-۸۹).

مراحل تشکیل پرده‌های پیرامون جنین در رَحِم بدین شرح است: در مراحل اوّلیّه رشد سلول تخم، به هنگام تقسیم سلول‌ها و تشکیل توپ سلولی، اکثر سلول‌ها در لایه خارجی (تروفوبلاست) و بقیه نیز در توده سلولی داخلی یافت می‌شوند و لایه خارجی به ساختارهایی مثل کیسه زرده، آلانتوئید، آمنیون و کوریون تبدیل می‌شود که امکان زنده ماندن رویان را فراهم می‌آورند (ر.ک؛ کاپلان، ۱۳۸۱: ۲۰۹). لایه داخلی آمنیون، هر چند نازک‌تر است، اما نسبت به کوریون استحکام بیشتری دارد (ر.ک؛ دنفورت، ۱۳۸۲، ج ۱: ۳۴۷). این حفره مشیمه که به صورت فضای بسته کوچکی بین یاخته‌های تروفوبلاستی و قسمت پشتی صفحه رویانی به وجود می‌آید، به تدریج با رشد جنین، کیسه مشیمه به کیسه زرده متصل می‌شود و صفحه رویانی که بین این دو قرار گرفته، به کوریون می‌چسبد و مدت کوتاهی پس از برقراری گردش خون، بین پُرزهای کوریونی و رویان، رشد کیسه زرده متوقف می‌شود، ولی کیسه مشیمه به رشد خود ادامه می‌دهد و رویان و کیسه زرده و ساقه بدن را احاطه می‌کند و در پایان ماه دوم، کیسه مشیمه فضای کوریونی را پُر می‌کند و پس از آن، به میان پرده کوریون می‌چسبد و به این ترتیب، حفره بدنی را پُر می‌کند و در هنگام تولد، پرده مشیمه به راحتی از لایه کوریون جدا می‌شود (ر.ک؛ تیلور، ۱۳۶۴: ۵۸).

بنابراین، هر چند در نگاه نخست جنین به نظر می‌آید که می‌توان «ظلمات ثلاث» موجود در آیه ۶ زمر را به این پرده‌های جنینی اطلاق نمود و بدین وسیله، گوشه‌ای از شگفتی و اعجاز قرآن را آشکار کرد، اما چنین برداشتی با ساحت مقدس قرآن کریم سازگار نیست؛ زیرا با توجه به مباحث علمی فوق، ملاحظه می‌شود که تعداد و نوع پرده‌های جنینی در طول دوره بارداری، و نیز فرضیه‌ها و نظریه‌های علمی در این زمینه پیوسته در حال تغییر است. لذا شایسته نیست که قرآن بر اساس این قبیل نظریات علمی متغیر و غیرقطعی تفسیر شود.

از سویی، نص قرآن حاکی از این است که این ظلمت‌ها در درون شکم و نه در درون رَحِم قرار دارد. همچنین، این دیدگاه با روایات معصومان^(ع) نیز در تعارض است. به این

ترتیب، باید در پذیرش و تأیید این دیدگاه، اندکی تردید نمود و سایر نظریه‌ها را نیز مورد بررسی قرار داد.

۶-۲) لایه‌های پوششی جنین

از آنجا که ظاهر بعضی روایات معصومان^(ع) به گونه‌ای ناظر به انطباق ظلمات ثلاث بر سه لایه پوششی شکم، رَحِم و مشیمه است، برخی از مفسران به طور ضمنی یا به تصریح، سه ظلمت مورد اشاره در آیه را منطبق با همان سه لایه مذکور در روایات می‌دانند (ر.ک؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۲۵: ۲۹۳؛ شاذلی، ۱۴۱۲ق.، ج ۵: ۳۰۳۹؛ خطیب، بی‌تا، ج ۱۲: ۱۱۲۱-۱۱۲۰ و طبری، ۱۴۱۲ق.، ج ۲۳: ۱۲۶). نکته درخور توجه اینکه امروزه پزشکان به هنگام عمل جراحی سزارین، این سه لایه را بُرش می‌دهند تا به کودک برسند، به گونه‌ای که با بُرش اول روی شکم و نزدیکی ناف، به حفره شکمی می‌رسند و با بُرش دوم روی رَحِم، به جفت و آنگاه با بُرش سوم روی جفت و دسترسی به پرده آمنیون، محتویات مایع آمنیون به خارج راه می‌یابد و اندام‌های جنین در دسترس جراح قرار می‌گیرد تا او را از آن فضای تاریک بیرون آورد و این موضوع به سبب قدمت کم علم آناتومی انسان و رَحِم، بیش از پیش شگفتی قرآن را نشان می‌دهد (ر.ک؛ نوری‌زاد، ۱۳۸۳: ۳۵). خود این موضوع، باعث اسلام آوردن برخی از دانشمندان غیرمسلمان علوم تجربی و جنین‌شناسی، همچون عالم کندی، «کیث مور» شده که وی در کتاب مشهور خود در زمینه جنین‌شناسی، در باب مصداق «ظلمات ثلاث» چنین می‌نویسد: «مراد از آن ظلمت جداره بطن، ظلمت رَحِم، سپس ظلمت پرده‌های محیط بر جنین می‌باشد» (حفنی، ۲۰۰۴م.، ج ۲: ۱۷۴۵-۱۷۴۶).

اما باید گفت که بیان لایه‌های سه‌گانه رَحِم، در اصل تحمیلی بر نص قرآن کریم است؛ زیرا طبق نص صریح آیه، قبل از عبارت «فی ظلمات ثلاث»، قید «فی بطون أمهاتکم» آمده است و این در حالی است که خود رَحِم جزئی از بطن و نه تمام آن می‌باشد (ر.ک؛ شریف، ۲۰۰۱م.، ج ۸۲). همچنین، این دیدگاه با روایت صحیح امام

حسین^(ع) در عرفات تناقض دارد. لذا لازم است تأمل و دقت بیشتری در تعیین مصداق «ظلماتِ ثلاث» صورت گیرد.

۳-۶) فضاهای موجود میان لایه‌ها و پرده‌ها

از آنجا که ظلمت به مکان و فضای خالی از نور اطلاق می‌شود، نه به پرده و لایه‌ای که تاریکی را ایجاد می‌کند، پس برای تعیین مصداق «ظلماتِ ثلاث»، باید به دنبال فضاهای بین لایه‌ها و پرده‌ها بود. لذا مواردی که به ذکر پرده، به‌ویژه پرده‌های درون رحمی پرداخته‌اند، قابل تردید می‌باشد.

لازم به ذکر است که در اطراف جنین انسان، علاوه بر پرده‌ها، فضاهایی بین این پرده‌ها موجود است که به همراه آنها جنین را احاطه می‌کنند. از میان فضاهای ششگانه موجود بین پرده‌ها، سه مورد در اثر بزرگ شدن جنین از بین می‌رود و تنها سه فضای بین شکم و رحم، بین کوریون (گوشت رحم) و آمنیون، بین آمنیون و جنین (حفرة آمنیونی) باقی می‌ماند. این موارد می‌تواند با سه ظلمت مورد نظر در آیه قابل تطبیق باشد. از سوی دیگر، محور مصداق موجود در روایات تفسیری، نیز همان فضای میان پرده‌هاست. البته باید توجه داشت که به علت پیشرفت و تحولات روزافزون علوم تجربی و نبود قطعیت در نظریه‌های موجود، نمی‌توان به صورت قطعی این مطلب را به قرآن نسبت داد (ر.ک؛ رضایی اصفهانی، ۱۳۸۱: ۴۹۱-۴۹۳).

بنابراین، از میان دیدگاه‌های موجود درباره مصداق «ظلماتِ ثلاث»، نظر اخیر، یعنی فضاهای میان لایه‌ها و پرده‌ها از سایر دیدگاه‌ها مناسب‌تر به نظر می‌رسد؛ زیرا این دیدگاه هم با نص قرآن و هم با معنای لغوی «ظلمات» سازگار است. همچنین، بر مبنای این دیدگاه، می‌توان میان روایات تفسیری «ظلماتِ ثلاث» جمع نمود. بر این اساس، قدر مجموع این روایات ناظر به همان فضاهای میان شکم و رحم، رحم و مشیمه، و مشیمه و جنین است. از سویی، این دیدگاه با یافته‌های نوین علمی و پیشرفت نظریات علمی نیز هیچ گونه تعارض و منافاتی ندارد.

به این ترتیب، می‌توان گفت که نکته موجود در عبارت **﴿ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ﴾** از جمله مسائل علمی مورد اشاره در قرآن است که با اشاره و ایجاز، گوشه‌ای از اسرار آفرینش در آن بیان شده، درک و فهم کامل آن به آیندگان واگذار شده است (ر.ک؛ خوبی، ۱۴۲۹ق: ۷۲)؛ به عبارت دیگر، آیات قرآن کریم حاوی اشارات، لطایف و ظرایفی است که متفکران و اندیشمندان را غرق در اعجاب و تحسین می‌کند (ر.ک؛ پهلوان و شفیعی، ۱۳۸۸: ۷۴). چنان که جنین‌شناس مشهور، موریس بوکای نیز در این زمینه چنین اظهار داشته است: «در قرآن، موضوعات علمی در ارتباط با تولید مثل و فیزیولوژی وجود دارد که کاملاً با دستاوردهای کنونی علم مطابقت دارند» (بوکای، ۱۳۸۲: ۲۶۵). خلاصه اینکه هرچند قرآن کتاب علمی نیست که درصدد بیان نظریه‌های علمی باشد، اما اشارات علمی موجود در آن نیز کاملاً حکیمانه، عالمانه و منطبق بر واقعیت است، چنان که همواره با پیشرفت علم و کشف نکته‌ای از نکات بی‌کران آن، هرچه بیشتر و حیاتی‌تر، اعجاز و جاودانگی آن اثبات می‌شود.

نتیجه‌گیری

قرآن کریم که جامع‌ترین منبع معرفت و هدایت بشر است، گاهی به صورت گذرا، برخی اشارات و ظرایف علمی را متذکر می‌شود که امروزه با پیشرفت علوم و تجهیزات، دانشمندان توانسته‌اند به تشخیص گوشه‌ای از آن حقایق دست یابند. یکی از شگفت‌انگیزترین این موارد، مطلبی است که خداوند در آیه ۶ سوره زمر با عبارت **﴿يَخْلُقُكُمْ ... فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ﴾** به آن اشاره نموده است. این تعبیر در لسان معصومان^(ع) به تاریکی بطن، تاریکی رَحِم و تاریکی مشیمه یا به فضای میان گوشت، پوست و خون یا پرده‌های متراکم تفسیر شده است، در حالی که پس از گذشت قرن‌ها، دانشمندان علوم پزشکی و جنین‌شناسی، با استفاده از عمل تشریح و ابزارهای دقیق علمی و آزمایشگاهی، توانسته‌اند به ساختار رَحِم، مشیمه و اجزای تشکیل‌دهنده آنها پی ببرند. از طرفی، با وجود اینکه میان سخنان مفسران و دانشمندان در معرفی و انتخاب مصداق و معادل مناسب برای تعبیر **﴿ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ﴾** تفاوت‌هایی به چشم می‌خورد، در مجموع

می‌توان گفت که در این باره، سه دیدگاه مطرح شده است: پرده‌های درون رحمی؛ لایه‌های پوششی جنین؛ فضاها میان پرده‌ها و لایه‌ها. با توجه به معنای لغوی «ظلمت» که بیانگر فضا و مکان فاقد نور است، بهترین معادل برای آیه فوق را باید همان فضاها یا تاریک بین شکم و رحم، رحم و مشیمه، و مشیمه و جنین دانست که هم با نص قرآن و هم مضمون روایات تفسیری مربوط به «ظلمات ثلاث» سازگار است. همچنین، با یافته‌های نوین علمی نیز متناسب است. اینها همگی خود نشانگر ذره‌ای از اسرار بی‌انتهای اعجاز آمیز قرآن کریم است.

پی‌نوشت

- ۱- از جمله آیات مربوط به مراحل و منشاء خلقت انسان و بیان احوال جنینی وی عبارت است از: المؤمنون / ۱۲-۱۴؛ الحج / ۵؛ غافر / ۶۷؛ آل عمران / ۶؛ ص / ۷۱-۷۲؛ المرسلات / ۲۰؛ الإنسان / ۲؛ الروم / ۲۰؛ السجده / ۷؛ الفاطر / ۶؛ الطارق / ۶؛ العلق / ۲.
- ۲- این روایت با اندکی تغییر در جای دیگری چنین آمده است: «أَمْ هَذَا الَّذِي أَنْشَأَهُ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْحَامِ وَشُعْفِ الْأَسْتَارِ...: مگر انسان همان کسی نیست که خداوند او را در تاریکی‌های رحم و غلاف‌های تو در تو پدید آورد؟» (نهج البلاغه / خ ۸۳ و مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۷: ۳۴۹).
- ۳- منظور از مشیمه، کیسه‌ای پُر از آب در درون رحم است که جنین درون آن قرار گرفته است.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم. (۱۴۱۵ق). ترجمه محمد مهدی فولادوند. تهران: مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- شریف الرضی، محمد بن حسین. (۱۳۸۲). نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی. چ ۲. قم: ارم.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۳ق). معانی الأخبار. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- ابن جوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۲ق.). **زاد المسیر فی علم التفسیر**. تحقیق عبدالرزاق المهدي. بیروت: دارالکتب العربی.
- ابن طاووس، علی بن موسی. (۱۴۰۹ق.). **إقبال الأعمال**. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی تا). **التحریر و التنبیر**. بی جا: بی نا.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق. (۱۴۲۲ق.). **المحرر الوجیز فی تفسیر الکتب العزیز**. تحقیق عبدالسلام عبدالشافی محمد. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ق.). **معجم مقاییس اللغة**. تحقیق عبدالسلام محمد هارون. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل. (۱۴۱۹ق.). **تفسیر القرآن العظیم**. تحقیق محمد حسین شمس الدین. بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق.). **لسان العرب**. بیروت: دارصادر.
- الهی، بهرام. (۱۳۷۵). **آنا تومی تنه**. چ ۱۰. تهران: جیحون.
- بحرانی، سید هاشم. (۱۴۱۶ق.). **البرهان فی تفسیر القرآن**. تهران: بنیاد بعثت.
- بنسون، الف. (۱۳۵۷). **ما مای و بیماری های زنان**. ترجمه یعقوب احدوت. چ ۲. تهران: امیر کبیر.
- بوکای، موریس. (۱۳۸۲). **تورات، انجیل، قرآن و علم**. ترجمه ذبیح الله دبیر. چ ۶. تهران: فرهنگ اسلامی.
- بی آزار شیرازی، عبدالکریم. (۱۳۸۷). **جنین شناسی در قرآن و مسلمان شدن چند پروفیسور جنین شناس**. تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
- بیرچ، ویلیام جی. (۱۳۷۰). **آبستنی و زایمان (پزشک در مورد حاملگی با شما صحبت می کند)**. ترجمه رضا نبی. تبریز: سعدی.
- پهلوان، منصور و سعید شفیعی. (۱۳۸۸). «ارزیابی و نقد نظریه اعجاز عددی قرآن کریم». **دوفصلنامه پژوهش های قرآن و حدیث**. ش ۱. صص ۵۷-۷۶.

تیلور، استوارت. (۱۳۶۴). **ماه‌مایی و پزشکی جنین**. ترجمه محسن اخوان آذری و دیگران. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

حاج احمد، یوسف. (۱۴۲۴ق.). **موسوعة الإعجاز العلمي في القرآن والسنة**. ج ۲. دمشق: مكتبة ابن حجر.

حفنی، عبدالمنعم. (۲۰۰۴م.). **موسوعة القرآن العظيم**. قاهره: مكتبة مدبولی.

خطیب، عبدالکریم. (بی تا). **التفسیر القرآنی للقرآن**. بی جا: بی نا.

خویی، ابوالقاسم. (۱۴۲۹ق.). **البيان في تفسير القرآن**. تحقیق جعفر حسینی. ج ۶. تهران: دارالتقلین.

دنفورث، دیوید. (۱۳۸۲). **ماه‌مایی و بیماری‌های زنان (دنفورث ۱۹۹۹)**. ویراست هشتم. ترجمه علی یزدی نژاد و دیگران. ج ۳. تهران: میرماه.

دورلند، ویلیام. (۱۳۸۰). **فرهنگ پزشکی دورلند**. ویرایش دوم. ترجمه محمد هوشمند ویژه. ج ۳. تهران: توتیا.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق.). **المفردات في غريب القرآن**. تحقیق صفوان عدنان داودی. دمشق - بیروت: دارالعلم - الدار الشامية.

رجحان، محمدصادق. (۱۳۶۶). **بافت‌شناسی انسانی پایه**. تجدیدنظر ششم. بی جا: شرکت سهامی چهر.

رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۸۱). **پژوهشی در اعجاز علمی قرآن**. ج ۳. رشت: کتاب مبین.

زحیلی، وهبة بن مصطفى. (۱۴۱۸ق.). **التفسير المنير في العقيدة والشريعة و المنهج**. ج ۲. بیروت - دمشق: دار الفكر المعاصر.

_____ (۱۴۲۲ق.). **تفسير الوسيط (زحیلی)**. دمشق: دار الفكر.

سمرقندی، نصرین محمد. (بی تا). **بحر العلوم**. بی جا: بی نا.

شاذلی، سید قطب بن ابراهیم. (۱۴۱۲ق.). **في ظلال القرآن**. ج ۱۷. بیروت - قاهره: دار الشروق.

- شرتونی، رشید. (١٤٢٤ق.). **مبادئ العربية**. المجلد الرابع: قسم الصرف. تنقيح و اعداد حمید محمدی. قم: دار الذکر.
- شریف، عدنان. (٢٠١١م.). **من علم الطب القرآنی**. چ ٥. بیروت: دارالعلم للملایین.
- صادقی تهرانی، محمد. (١٣٦٥). **الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن**. چ ٢. قم: فرهنگ اسلامی.
- طباطبائی، سید محمدحسین. (١٤١٧ق.). **المیزان فی تفسیر القرآن**. چ ٥. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (١٣٧٢). **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**. چ ٣. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمدبن جریر. (١٤١٢ق.). **جامع البیان فی تفسیر القرآن**. بیروت: دار المعرفة.
- طریحی، فخرالدین. (١٣٧٥). **مجمع البحرين**. تحقیق احمد حسینی. چ ٣. تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- طنطاوی، محمد. (بی تا). **التفسیر الوسیط للقرآن الکریم**. بی جا: بی نا.
- طوسی، محمدبن حسن. (بی تا). **التبیین فی تفسیر القرآن**. تحقیق احمد قصیر عاملی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طوسی، محمدبن الحسن. (١٤١١ق.). **مصباح المتهدد و سلاح المتعبد**. بیروت: مؤسسه فقه الشیعه.
- عروسی الحویزی، عبدعلی بن جمعه. (١٤١٥ق.). **تفسیر نور الثقلین**. تحقیق هاشم رسولی محلاتی. چ ٤. قم: اسماعیلیان.
- عیاشی، محمدبن مسعود. (١٣٨٠ق.). **کتاب التفسیر**. تهران: چاپخانه علمیه.
- فائق العبیدی، خالد. (١٤٢٦ق.). **الوراثه و الاستنساخ**. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- قیومی، سعید صلاح. (١٤٢٦ق.). **الإعجاز الطبی فی القرآن الکریم**. القاهره: مكتبة القدسی.

- قرشی، علی‌اکبر. (۱۳۷۱). **قاموس قرآن**. چ ۶. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- قمی، علی‌بن ابراهیم. (۱۳۶۷). **تفسیر منسوب به علی‌بن ابراهیم قمی**. قم: دار الکتب.
- قمی مشهدی، محمد. (۱۳۶۸). **تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب**. تحقیق حسین درگاهی. تهران: وزارت ارشاد اسلامی.
- کاپلان، پاول اس. (۱۳۸۱). **روانشناسی رشد (سفر پرماجرایی کودک)**. ترجمه مهرداد فیروزبخت. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- گلشنی، مهدی. (۱۳۸۴). **قرآن و علوم طبیعت**. چ ۳. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق.). **بحار الأنوار**. چ ۲. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمدزاده، فرزانه. (۱۳۸۶). «اعجاز علمی قرآن در باره رشد جنین». **فصلنامه بینات**. ش ۵۵. صص ۶۶-۷۴.
- مراغی، احمدبن مصطفی. (بی‌تا). **تفسیر المرائی**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مسلم، مصطفی. (۱۴۲۶ق.). **مباحث فی إعجاز القرآن**. چ ۳. دمشق: دارالقلم.
- مصطفوی، حسن. (۱۴۳۰ق.). **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**. چ ۳. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- نوری‌زاد، صمد. (۱۴۲۵ق.). **آن سوی آیها نگرشی بر اعجازهای پزشکی قرآن**. قم: آیت عشق.
- هاشمی‌خویی، حبیب‌الله. (۱۴۰۰ق.). **منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغة**. چ ۴. تهران: مکتبه الإسلامیة.
- هیتو، محمدحسن. (۱۴۲۱ق.). **المعجزة القرآنیة الإعجاز العلمی و الغیبی**. چ ۴. بیروت: مؤسسه الرسالة.